

De ontwikkeling van een stadsplattegrond

ir. P. Bos b.i., ir. J. van Liere l.i.

INLEIDING EN SAMENVATTING

Gesteld voor de opgave de bescherming van een stadsgezicht te regelen in bestemmingsplannen doet zich de behoefte voor om te weten wat dan wel zo beschermenswaard is.

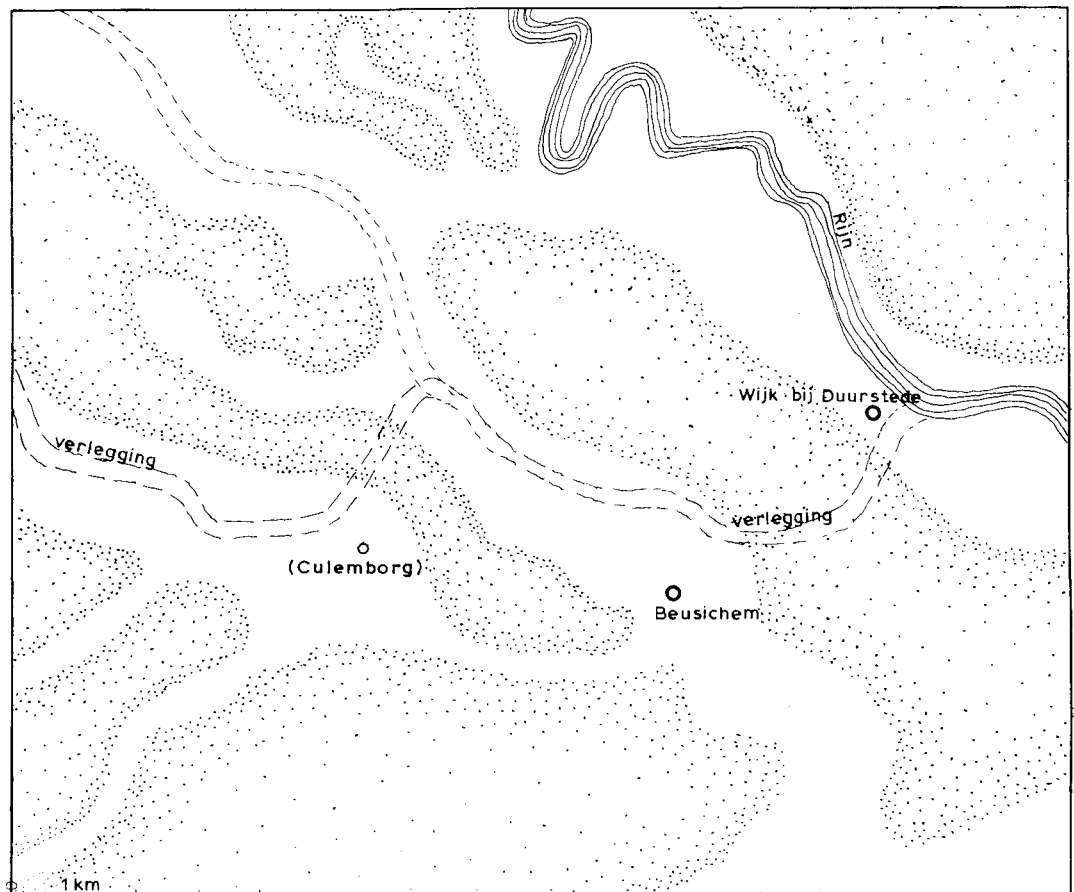
Nu is er geweldig veel literatuur over steden en dorpen waarvan het gezicht beschermenswaard is, maar het overgrote deel daarvan betreft de individuele gebouwen zoals stadhuis, kerk, poort, molen met hun bouw (en restauratie-)heren en -tijden en bouwkundige kwaliteiten tot in detail. Het stadsbeeld, stadsgezicht is echter niet (alleen) om de invulling maar om structuur en ontstaan van de stadsplattegrond beschermenswaard. De vraag is: **wat is beschermenswaard, niet (alleen) in architectonisch maar in stedenbouwkundig opzicht;** deze vraag is niet object-gericht maar proces-gericht. Oude stadsplattegronden geven op dit punt slechts weinig informatie. Ze zijn meestal gestyleerd naar een in stedenbouwkundig opzicht irrelevante maatstaf en zijn te jong, op z'n vroegst uit de 16e eeuw, terwijl de meeste steden uit de 12e tot 14e eeuw dateren.

Deze vraag nu, hoe een stads- of dorpsplattegrond

stap voor stap is ontstaan, is voor verreweg de meeste steden of dorpen, beschermenswaard of niet, slechts fragmentarisch beantwoord. Culemborg vormt hierop geen uitzondering. Dit bleek toen begin 1979 de opgave om de bescherming van het stadsgezicht Culemborg te regelen, op ons afkwam. Omdat de stad klein is en de veranderingen in de stadsplattegrond gering was het denkbaar een poging tot beantwoorden van de vraag te ondernemen. Daar komt bij dat de plattegrond van Culemborg boeiend is, Culemborg is een dubbelstad, en onverwacht, want de allure wordt niet verklaard door vroegere rijke handelsbetrekkingen. Bovendien is de relatie met de open buitenruimte uniek en vrij gaaf bewaard gebleven. Dit alles vormde de uitdaging en noodzaak om een antwoord op deze standaard-vraag te achterhalen: **hoe ontstaat een stadsplattegrond.**

WERKWIJZE

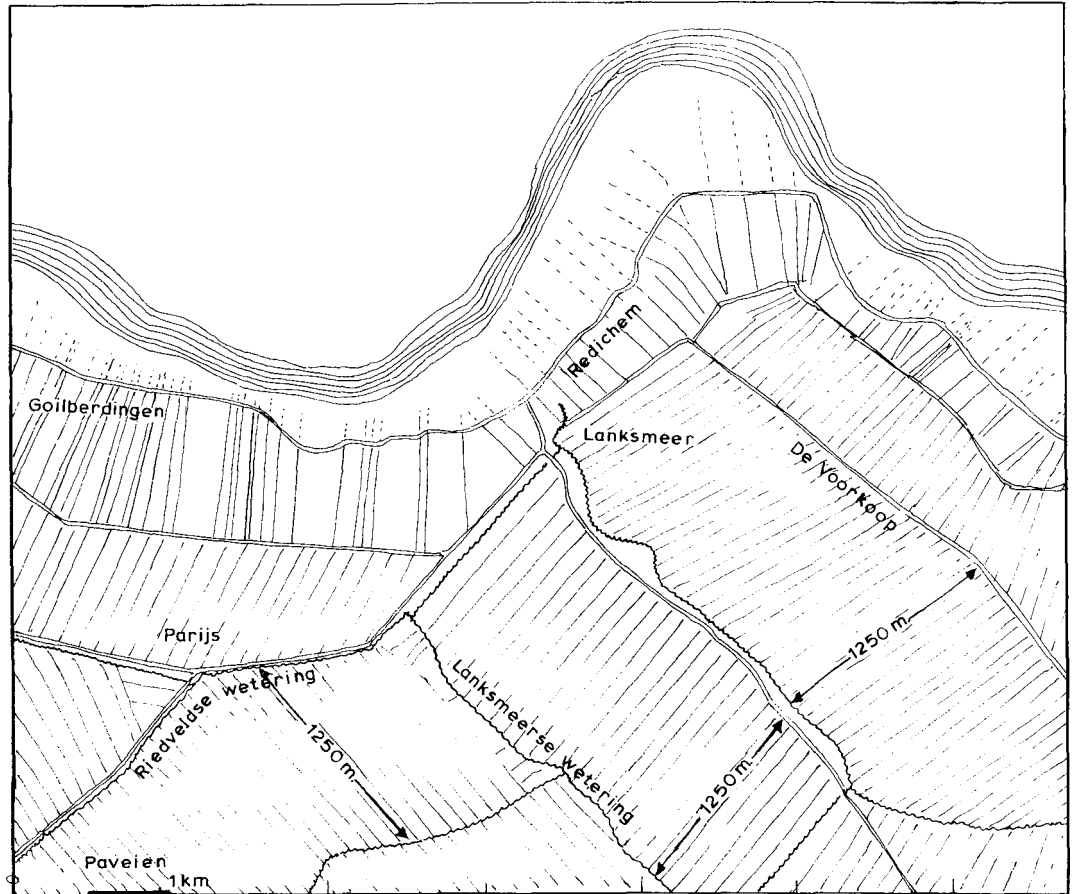
Beschikbaar zijn historische (detail-)kaarten uit 1560, 1648, 1761, ± 1800, 1832 en 1852 (de eerste van de nog doorgaande serie topkaarten) en voorts de bodemkaart en geologische kaart; deze zijn

1
voor 700

landschap
zonder Culemborg
en zonder Lek

3
± 1150
ontginningen

steeds op initiatief van leenmannen, die aldus hun inkomsten vergrootten.

De Meer was een hoger gelegen basis, van waaruit lange smalle kavels werden gevormd (onder regie van het bisdom Utrecht). De vaste kavellengte was 1250 meter en dat is precies de afstand tussen de Lankmeerse Wetering en het (bochtige) tracé van de Meer. Wat later werd ook vanuit de Rietveldse Wetering ontgonnen: de zogenaamde Lange en Korte Avontuur. Rond 1150 betaalden de boeren in dit gebied pacht aan het Klooster Mariënwaard te Beesd. Zo tussen 1100 en 1200 worden al vermeld: Lankmeer, (op de stroomrug "langs de Meer"), Paveien, Parijs, Goilberdingen en Everdingen, alle op stroomruggen tussen de komgronden.

De wat hogere gronden werden bouwland (later ook boomgaarden) en de lagere waren en bleven grasland, grienden en eendekooien, de laatste steeds waar zich veen in de ondergrond bevindt.

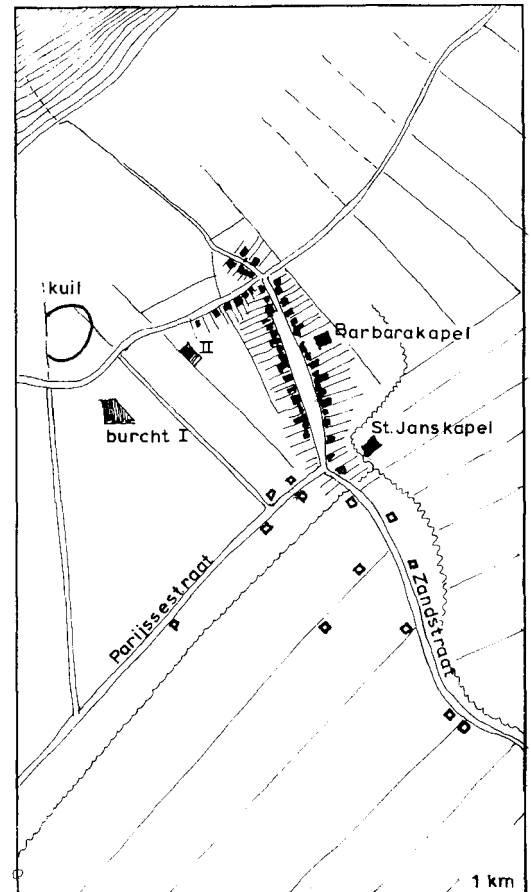
4. ± 1330

BURCHT EN STAD ZONDER WALLEN

Op de gemakkelijk bereikbare plaats waar de oeverwal van de Lek en twee kleinere stroomruggen elkaar ontmoetten bleven waarschijnlijk een aantal ontginningsarbeiders en ook pachters wonen en weldra kwamen de boeren hun produkten aanbieden aan deze bewoners en aan varenslieden en kooplui, die langs Lek en Meer trokken. Van het punt waar de Zandstraat en Parijssestraat elkaar nu ontmoeten tot aan de dijk ontstond een wijde ruimte, die we nu kennen als de Markt. Tussen 1200 en 1300 moet op de plaats van het huidige stadhuis al een belangrijk gebouw hebben gestaan (zie de

4
± 1330

burcht
en stad
zonder
wallen

HISTORISCH-CHRONOLOGISCHE TABEL VAN CULEMBORG

* = vroegste vermelding

A,B,C,D = 1e, 2e, 3e, 4e kwart van betreffende eeuw

regering rechten ed.	land- en waterwerken	stadsuitleg	diversen o.a. gebouwen
780 *Beusichem	DA Ontstaan van huidige Lekbedding		
	CD Ontginningen langs Lek (slagenverkaveling) en Linge (blokverkaveling)		
	DA Aanleg eerste Lekdijk (Achterwegtracé)		
*31 Kerk, hof en slot te Beusichem	AB Ontginning vanuit de Meer, "Lanksmeer"		
*35 Lanksmeer	AB Ontginning Prijs tot Oude Zeedijk vanuit Rietveldse Wetering		
*39 en 48 Paveien; boeren betalen tienden aan het Klooster Marienwaard	*48 De Meer BC Aanleg Lingedijk BC Wateroverlast in Paveien		
*10 Gollberdingen	±00 Graaf v. Holland bezoekt klooster Marienwaard i.v.m. wateroverlast		
±40 Kerk Paveien verlaten t.b.v. Lanksmeer	BC Dijk bij Zijderveld tegen wateroverlast		40 Barbarakapel
40-72 Hubrecht van Beusichem	51 Doorbraak Lekdek, leidend tot Hoolcuyl	±70 Bouw eerste kasteel = eerste residentie	
72-96 Hubrecht I van Culemborg	*69 Heemraadschappen in omgeving Culemborg	CD Voorstraat-achterstratenstructuur; rooilijnbepaling reeds?	
96-22 Jan I	*81 Bisschopsgraaf en schutsluis Neust 85 Aanleg Diefdijk	*81 Eerste kasteel "Culenborgh"	
10 Barbarakapel los van Beusichem t.b.v. Utrecht	05 Koop van recht van afwatering via de Linge op de Merwede		A Instelling jaarmarkt en vrijheid van schuitgeld te Neust voor marktverkeer vanuit o.a. Tiel, Bommel en Beesd
18 Eerste stadsrechten		±26 Bouw Nieuwe huis, tweede residentie van Heren van Culemborg	
22-47 Hubrecht II		40-50 Aanvang bouw oostkasteel = derde residentie	*46 Oostkasteel, nl. de "Witte Toren" in aanbouw 50 Nieuwe huis brandt af
47-77 Jan II	BC Aanleg (huidige) Lekdijk	BC Ommuring stad van Lanksmeerpoot tot Schoteldoekshaven	±60 Eerste kasteel afgebroken 75 Bouw Havenpoort
55 Tolvrijheid in Holland, Zeeland en Friesland	C Eigen waterkering Havendijkkwartier	D Omwalling Havendijkkwartier	*86 Pieters Gasthuis aan Korte Meent
77-94 Gerard I	85 Verhoging Diefdijk	85-94 Omwalling Nieuwstad	94 St. Jans Kapel verbouwd tot St. Janskerk
77 en 88 Tolvrijheid in Heusden en Gelre			
94-22 Hubrecht III zegt Leenmanschap Gelre op en zweert trouw aan de Graaf van Holland		27 Havendijk ook ommuurd, vanwege oorlog met Utrecht	*22 Oude Raadhuis en/of Lombardhuis *B Klooster Marienkroon (Herenstr.)
22-52 Jan III			45 en 73 Paardemarkt resp. dinsdagse weekmarkt
27, 34 en 41 Tolvrijheid in Utrecht, Calais en Emmerik	30 Koop van recht van lozing van Redichem op de Meer		72 Molen de Koornvriend (achter Vismarkt)
52-81 Gerard II			*80 Prijsse Poort en brug, maar op kaart van 1560 reeds niet meer aangegeven
72 Uitbreiding tol vrijheid in Gelre			92 Klooster Jeruzalem
73 Instelling weekmarkt	70 Haven Zandstraat		
81-04 Jasper			
04-55 Elisabeth			
33 Vernieuwing handvest van de stad	18 Aanleg van nieuwe haven aan de Lek voor de stad	18 Vernieuwing vestingwerken o.a. afbreken Prijssepoort-brug	18 Vishal
55 Keizer Karel V verheft heerlijkheid tot graafschap	58 Opienen van kleine Lek en		30 Gasthuis in Havendijkkwartier
55-98 Floris I Van Palland	58 Aanleg grote sluis Neust in Bisschopsgraaf, beide t.b.v. schaaapvaart op Culemborg		32 Noorderhof aan Havendijk
79 Culemborg niet in Unie van Utrecht		CD Dreef in het verlengde van Slotstraat	34 Bouw raadhuis in huidige gedaante
98-39 Floris II	09 Aanleg haven in kuilt en verbinding met kleine Lek	A Theetuin tegenover het slot	60 Weeshuis
39-45 Philip Theodoor Von Waldeck		B Aanleg van meerdere dreven en inrichting van de Volenkampen	
45-64 Hendrik Wolraad	50 Kleine Lek aan oostzijde afgedamd, ontstaan van "Veerdam"		
64-92 Georg Frederik		72 Oostkasteel door Fransen verwoest, klooster Marienkroon wordt vierde residentie, Achterstraat wordt Herenstraat	76 Vanwege verwoesting kasteel in 72, Pietersgasthuiskapel in gebruik genomen als Lutherse kerk
92-14 Louise	00 Tijdelijk lozen op de Lek i.v.m. lage Lekstand; na graven Pannerdenschkanaal toch weer lozen op Linge		
14-20 Ernst Frederik Von Sachsen-Hildburghausen			
20 Verkoop Graafschap aan Nijmeegs kwartier van Graafschap Gelre	35 Havenwand vernieuwd		35 Ruine kasteel afgebroken
48 Overdracht Graafschap aan Willem IV Prins Van Oranje			C Geweren- en messenfabriek naast en tegenover kasteelterrein C Jeneverstokerij op kasteelterrein
70 Grafelijke gronden in beheer bij Domeinraad	80 Graven van huidige haven langs Veerdam	C Aanleg Speelhuis en tuin D Aanleg Plantage	

eerste van de vier dwarsdoorsneden).

De Heer van Beusichem bouwde merkwaardig genoeg niet in Beusichem maar juist hier eerst een kapel (de Barbarakapel) en zelfs (+ 1270) bij de "Kuil een burcht" op het scheve stuk land waar drie verkavelingsrichtingen elkaar ontmoeten (I). Vanaf die tijd noemt de erfgenaam zich Heer van Culenburg; in 1318 verleent hij stadsrechten en voor 1330 bouwt zijn opvolger een "nieuw" huis (II).

5. + 1360

EERSTE STADSGEZICHT

Echt stad in ruimtelijke zin werd Culenburg toen in korte tijd, ongeveer tussen 1340 en 1370, wallen werden aangelegd, grachten gegraven en muren gebouwd. Ook werd er weer een nieuw Huis gebouwd, het kasteel aan de oostzijde (III).

Het riviertje de Meer werd de Oostergracht en de buitendijkse (Korte en Lange) Meent werden ook in het stadslichaam opgenomen. De dijk (Slotstraat - Kattenstraat - Goilberdingenstraat) kwam daardoor gedeeltelijk binnen de stad. Meer naar het zuiden snoerde de Lankmeersepoort met muren en gracht de oorspronkelijke marktruimte in tot twee delen, dit om het rechtsgebied van de St. Janskapel en van het Klooster Mariënwaard te ontzien. Het deel van de Markt buiten de muren aan de boerenzijde, heet van dan af Varkensmarkt; de noordelijke uitloper tot aan de dijk, aan de visserszijde, werd Vismarkt. Zo rond 1360 is de structuur van de stad logisch en ruim. De Voorstraat is de Markt waaraan men woont. De Ridderstraat en Herenstraat zijn "achterstraten", van oorsprong paden langs de achtertuinen. Aan de buitenzijde werden ook deze achterstraten weer bebouwd met huizen en in de achtertuinen daarvan is de stadsmuur komen te staan (zie de tweede van de vier dwarsdoorsneden). Een aantal lijnen (de Ridderstraat, Korte en Lange Meent, delen van de muur) bestond al door het aanwezige ontginningspatroon.

Tenslotte werd rond 1370 een nieuwe dijk (de huidige) aangelegd, zodat kasteel en Meent niet meer buitendijks lagen en de oude dijk "Achter"-weg ging heten.

6. TOT 1609

STADSUITLEG

Ondanks de ruime opzet hadden nog voor 1400 twee uitbreidingen plaats.

Het Havendijkkwartier, woongebied voor de varenslieden, vissers en kooplui, werd \pm 1375 omweld en kreeg een eigen dijk.

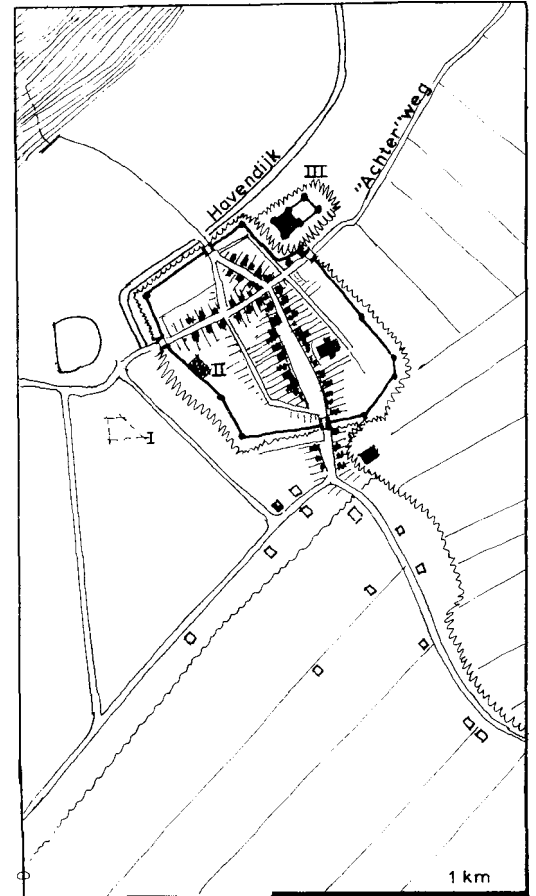
In het zuiden werd \pm 1390, de Nieuwstad gebouwd, als opvanggebied voor de boeren uit Paveien en Goilberdingen, waar men, na het verhogen van de Diefdijk, voortdurend door wateroverlast werd geplaagd. (De Heer stond deze verhoging aan de graaf van Holland toe voor veel geld; daarvan bouwde hij de Nieuwstad). Tot na de laatste wereldoorlog woonden nog veel boeren in de Nieuwstad.

Een merkwaardig detail is dat de Redichem, de oudste oeverwal ontginningen ten oosten van het huidige Culenburg (zie beeld 3) via duikers onder de wallen en grachten van de Nieuwstad afwaterde naar de aan de westkant gelegen Rietveldse wetering. Pas in 1430 kocht de Heer van Culenburg het recht om rechtstreeks op de Meer te mogen afwateren. De stenen duikers komen nog voor op een kaart van + 1800 en resten ervan zijn onlangs bij de bouw van een school nog gevonden.

De stad kreeg ook havens. In 1470 werd aan de zuidzijde de Zandpoorthaven aangelegd; in 1509

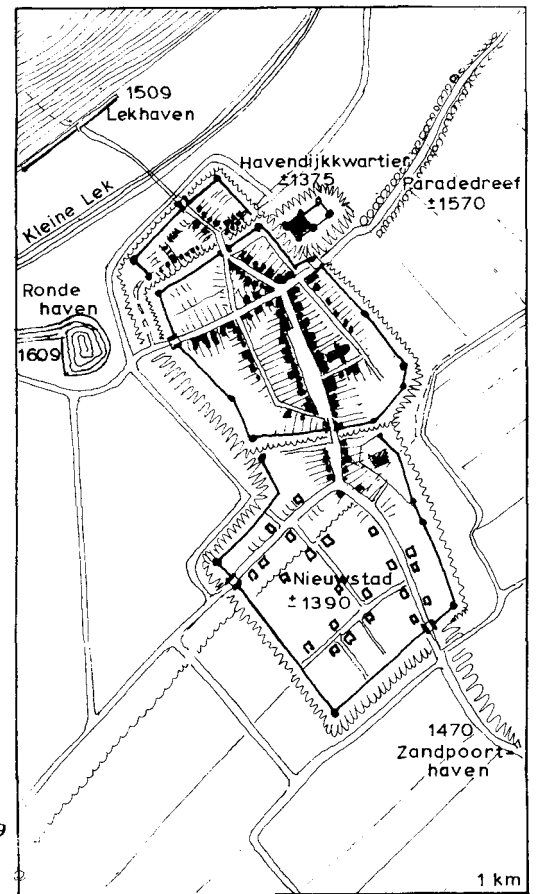
5
 \pm 1360

eerste
stads-
gezicht

6
tot 1609

stads-
uitleg

werd de Veerkade aan de Lek gemeld; in 1609 werd de Kuil tot haven ingericht en via de "Kleine Lek" met de Lek verbonden.

Door het beleid van de achtereenvolgende generaties Heren en Graven van Culemborg kwam de stad tot bloei. Rond 1600 had het Huis van Culemborg internationale bekendheid gekregen en de stad grote allure, niet zozeer door de rivier of belangrijke handelsroutes, maar door bekwaam beleid.

7. TOT 1870

STAD EN LANDSCHAP

In 1610 werd tegenover het slotterrein een theetuin aangelegd en kort daarna de "Volenkampen": een carré van vier dreven, elk met een viertal bomenrijen waartussen paden op verschillende hoogte.

Helaas voor Culemborg stierf de grafelijke familie in 1639 uit en vererfde de grafelijke waardigheid aan buitenlandse adel. Deze ontbrak het aan voldoende visie en, in het rampjaar 1672, werd, bijna symbolisch, het kasteel door de invallende Fransen verwoest. Wat de drie voorafgaande eeuwen aan stedenbouw en stedelijk beleid hadden opgeleverd ging in minder dan een halve eeuw teniet.

In 1720 verkocht de (Duitse) graaf, om zijn schulden te betalen, de grafelijke waardigheid aan het hertogdom Gelre. Deze droeg die over in 1748 aan Prins Willem IV, uit dank voor diens ambtsaanvaarding als Stadhouder na het lange stadhouderloze tijdperk. Ook al maakte Culemborg geen deel uit van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de vaderlandse geschiedenis ging dus kennelijk niet aan de stad voorbij.

Onder Prinselijk beheer kwam er weer enige beweging in het beeld van stad en omgeving. Naast de

Volenkampen werd de Plantage aangelegd en veel oostelijker de Speeltuin met het Speelhuis.

Samen met de theetuin en de Volenkampen werd zo de gehele "Redichem" tot wandelgebied voor de heren en graven, maar ook de burgers mochten er verpozen. De Prins stelde in 1770 de Domeinraad in en bracht ook zijn Culemborgse bezit daarin onder. Vandaar dat dit gebied kroondomein is en nog steeds ongerept.

8. 1826

GEMEENTE CULEMBORG

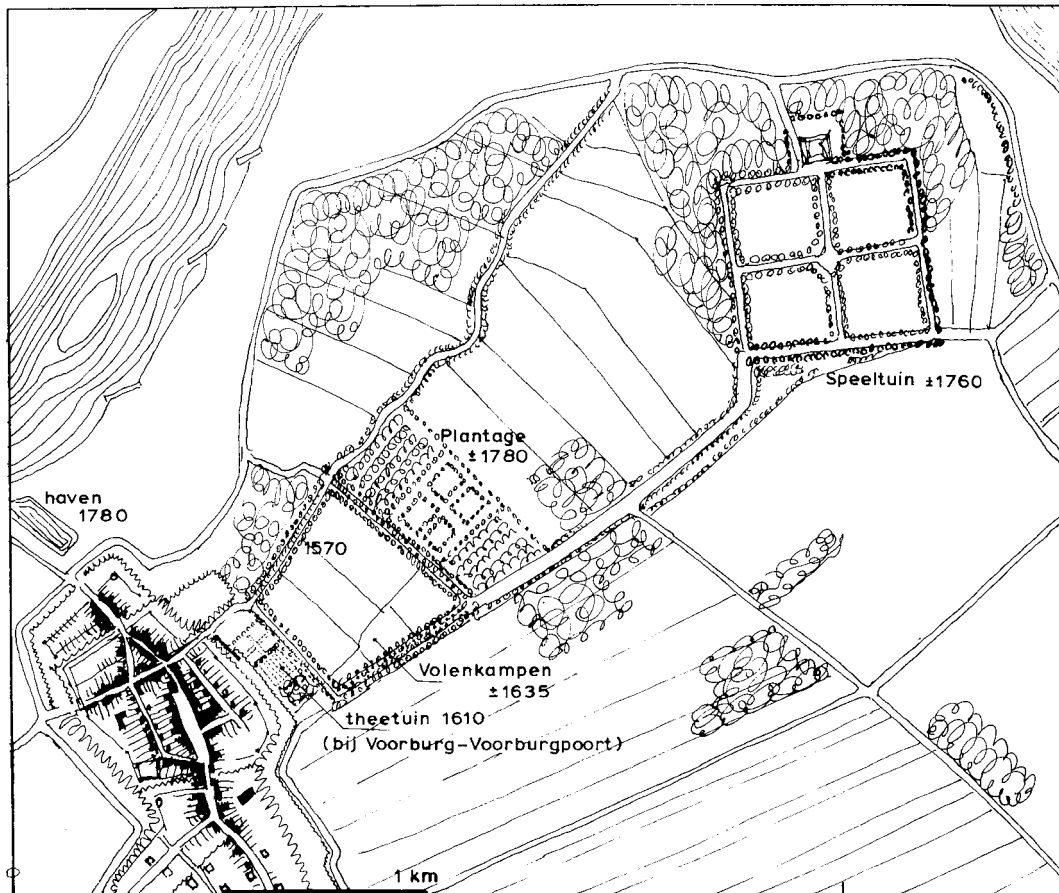
Alle voorgaande beelden waren schetsmatig en enigszins gestileerd. Beeld 8 is, als eerste in de serie, een precieze weergave van de werkelijkheid; het is de eerste zogenaamde "kadastrale minuut" van Culemborg, gebaseerd op nauwkeurige opmeting. De Nieuwstad, de Lange en Korte Meent zijn nog heel open terwijl veel achtertuinen van panden aan de markt al zijn bebouwd. "Gemeente Culemborg" staat er bij dit beeld. Vanaf de Franse tijd is Culemborg namelijk geen graafschap meer, ontwikkelt Culemborg zich niet meer "zelfstandig", maar is het een gewone Nederlandse gemeente onder een provincie. Van alle Nederlandse bebouwde kommen wordt omstreeks dit jaar de eerste kadastrale kaart gemaakt en latere stadsbeelden zullen de toenemende invloed van industrialisering en verkeersontwikkelingen gaan tonen (zie de derde van de vier dwarsdoorsneden).

9. 1957

DE STAD GROEIT BUITEN DE WALLEN

Het laatste beeld uit de reeks is van 1957.

Binnen de wallen verandert vrijwel niets aan het

7
tot 1780

stad en
landschap

middeleeuwse patroon. Wel "verdicht" het patroon door allerlei industriële bedrijfjes, bij Lange en Korte Meent en in de Nieuwstad (zie de vierde van de vier dwarsdoorsneden).

Maar overigens verandert er erg veel.

Aan de Veerkade en Veerweg komen (glas- en steen-)fabrieken en arbeiderswoningen. Aan de westzijde snijdt de spoordijk dwars en bijna ongevaarlijk over de kaart. Ook wordt buiten de wallen gebouwd: de Triowijk omstreeks 1890, de Bloemenbuurt vanaf 1920 en het Keestrawartier vanaf 1930.

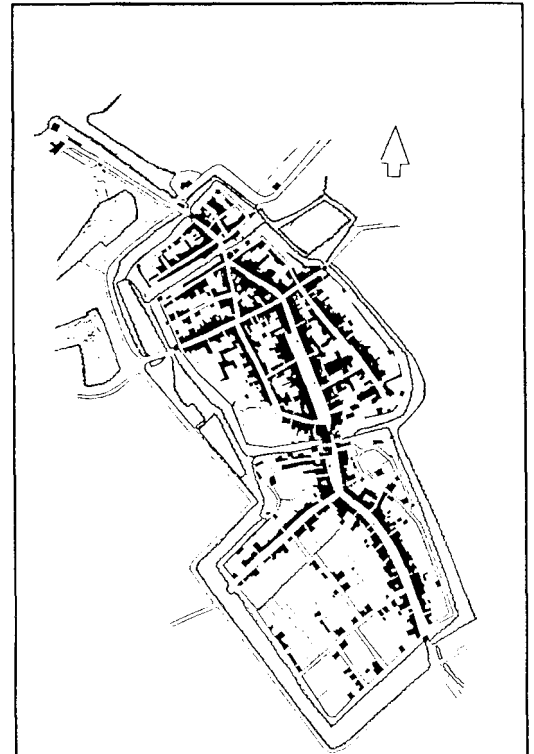
Pas na de oorlog wordt de spoordijkbarrière "genomen" en ontstaan "Achter de Poort" en het industrieterrein. Vanaf 1960 komen de grote uitbreidingen in aanbouw, die de bovenstaande stadsplattegrond in oppervlak nog zullen verviervoudigen.

10. VIER DWARSDOORSNEDEN

Door de eeuwen is de dwarsdoorsnede door Culemborg niet fundamenteel gewijzigd. De voorstraat-tuin-achterstraat-structuur is algemeen middeleeuws (1ste dsn); deze is in Culemborg symmetrisch aangelegd en ook symmetrisch herhaald (2de en 3de dsn). Waar de muren werden afgebroken werd soms recentelijk door deze lijn heen gebouwd (4de dsn).

TENSLLOTTE

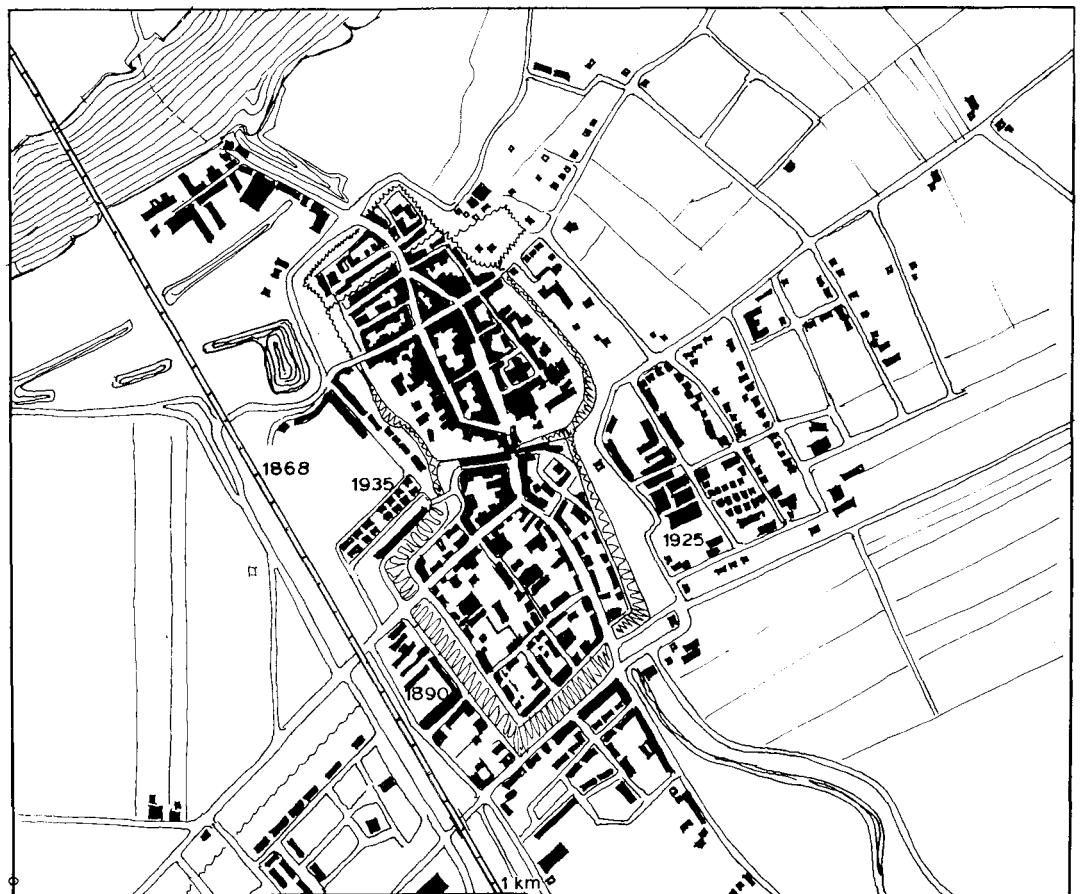
Aldus is zichtbaar wat structureel beschermenswaard is, een karakteristieke voorwaarde voor het opzetten van een beschermingsregeling. Over deze regeling zelf volgt een apart artikel.

8
1826

gemeente
Culemborg

1 km

9
1957

de stad groeit
buiten de wallen

Summary

The growth of a city plan

In preservation issues the first emerging question is "What in fact is really worthwhile preserving".

In all literature on cities and villages that are considered worthy of preservation attention is focused on individual buildings, such as the town-hall, the church, and mill, and their building- and restauration history. But in city-preservation not the details but the overall pattern is the issue, the question is: "What is worthwhile preserving not from architectonic but from a city-planning point of view". This question is not object-oriented but process oriented.

The task of advising on on the preservation of a small but very interesting town along the river Rhine, and discovering that the oldest maps dated from 1560 and 1648 (wheras the city-history began around 1270) we had to research the step by step development ourselves. We, a landscape architect and a cityplanner, started with geological and soilmaps in which, though recent, details can be ascertained from the first dike (+ 1100). This study resulted in a **chronological tabel** in four columns: government, waterworks, cityscale works, buildings and a **series of ten drawings/maps**. Together they display **the growth of a city plan**.

1. before 700

The river Rhine changes course several times. Only after the last change, \pm 800, the locality of the town of Culemborg came into focus.

2. before 1100

Before the dike people could only settle along the banks, making for an irregular parcelation system rectangular to the river.

3. about 1150

Only after the first dike could the lower grounds also be drained and occupied. These large scale operations were done by leenmannen.

4. \pm 1330

The Lord of the area replaced domicile, built a fortress and gave the rights of a town, even before building walls.

5. \pm 1360

The first walls, protecting an area inside the dike and outside (the commons) and a new castle.

6. 1370 - 1609

Extention of the city to north and south sides and three harbours.

7. 1610 - 1780

The first occupied riverbank, still property of the Lord, later Duke of Culemborg, is gradually landscaped, always after latest fashion.

8. 1826

After seven more or less hypothetical drawings the first (cadastral) map.

9. 1957

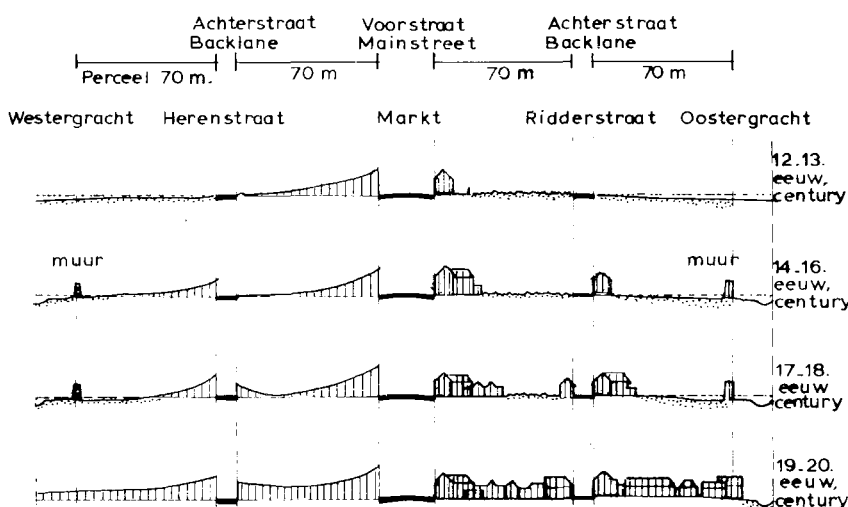
As from 1890 living and working slowly spread beyond the walls but in 1980 the built up area became fourfold of the above rectangle.

10. Four crosssections

The typical crosssection, mainstreet-garden-back-lane, was built and doubled symmetrically and "finished" with the wall. Only where the wall was torn down newer buildings passed some times the wall-line.

Follow-up

Having thus visualised the structure we understand what is worthwhile preserving. In a next article will follow the set-up of a preservation scheme itself.

Geschiedenis van het stedelijke profiel van Culemborg

Development of the urban profil of Culemborg

ekstern 7

november 1980

Ten geleide

Ekstern is voor ons, medewerkers van OD 205, een middel om tot gedachtenwisseling te komen met onze opdrachtgevers, kollega's en andere relaties, om daarmee onze activiteiten op het gebied van planologie, architectuur en landschap, en bijbehorende studies en onderzoek, verder te kunnen ontwikkelen. Wij staan daarom gaarne open voor eventuele reacties.

Omdat de onderwerpen, die zich in Ekstern aandienen, tot stand komen nadat de betrokken projecten een markante fase hebben afgerond, verschijnt Ekstern met tussenpozen op betrekkelijk willekeurige momenten.

Inhoud

KBB concernhuisvesting, Amsterdam
Milieu-effekt-rapportage

De ontwikkeling van een stadsplattegrond
Rijksweg 1 tussen Hasseler Es en Hengelo
Rehabilitatie van klandestiene woningbouw
(Portugal)

OD 205

adviseurs voor planologie
architectuur en landschap bv

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3802 6260